

HAKİKAT-I MUHAMMEDÎ DÜŞÜNCESİ VE BU DÜŞÜNÇENİN REFERANSLARINI AKTARAN İKİ KAYNAK VE MÜELLİFLERİ

HAKİKAT-I MUHAMMEDİ THINKING, TWO SOURCES AND THEIR WRITERS PASSING ON THE REFERANCES OF IT

Mustafa AKMAN

YYÜ İlahiyat Fakültesi Kelam Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi
makman64@gmail.com

Özet

Bu makalede Hakikat-ı Muhammedî diğer adıyla Nûr-ı Muhammedî kavramı incelenmekte ve bu kavramın mahiyeti, tarihî serüveni, savunucuları ve bu kavramın dayandırıldığı delillerin durumu ele alınmaktadır. Ayrıca bahsi geçen delillerin yer aldığı ve referans değer biçilen iki temel kaynak durumundaki el-Aclûnî'nin *Keşfu'l-Hafa* ve el-Hâkim'in *el-Mustedrek* adlı eserleri incelenerek hem eserler hem de yazarları değerlendirilmeye çalışılmaktadır.

Temel Kavramlar: Hakikat-ı Muhammedî, el-Hâkim, el-Mustedrek, el-Aclûnî, Keşfu'l-Hafa

Abstract

This article focuses on the concept of "Hakikat-ı Muhammedî". In the article, both the historical background, supporters of this concept and the condition of the evidences that are thoyeht to be the base of this concept are mentioned. Also, the two main referance sources which include the mentioned evidents above and their writers are evaluated.

Main Concepts: Hakikat-ı Muhammedî, el-Hâkim, el-Mustedrek, el-Aclûnî, Keşfu'l-Hafa

Giriş

Dini-tasavvufî edebiyatımızda Peygamber'in cismanî varlığının yanı sıra bir varlığından daha bahsedilmektedir. Allah'tan başka hiçbir şey yokken ilk defa var olduğu kabul edilen bu varlığa Hakikat-ı Muhammedî denilmiştir. Buna göre, ilk önce Hakikat-ı Muhammedî var olmuş, diğer bütün yaratıklar ise bu hakikatten ve onun için yaratılmıştır. Âlemin var olma sebebi, maddesi ve gayesi bu hakikattir.

Hakikat-ı Muhammedî veya Nûr-ı Muhammedî, Allah'ın ilk defa ve ilk varlık olarak Muhammed'i kendi nûrundan yaratması demektir. Bu tasavvufî felsefeye göre ilk yaratılan varlık Âdem (a) değil, Muhammed (s)'dir. Hatta dünya bile O'nun yüzü suyu hürmetine yaratılmıştır. Diğer varlıklar ise derece derece Peygamber'in varlığının bir parçasından oluşmuştur. Özetle her şey ondan var edilmiştir. Nitekim felsefî metinlerdeki ilk akıl, küllî akıl, küllî ruh gibi kavramlar, tasavvufun bir disiplin haline gelmesinden itibaren buna mensup kişilerce *Kelime* ve *Hakikat-ı Muhammedî* tabiriyle karşılanmıştır. Nitekim tasavvufta tenezzülât-ı seb'a ve hazarât-ı hamse diye ifade edilen tecelli safhalarının ikincisi de Hakikat-ı Muhammedî olarak bilinmektedir.

Bu düşünce en zirvede Muhyiddin b. Arabî olmak üzere birtakım sufiler tarafından ortaya atılmış ve zamanla geliştirilerek bugüne ulaştırılmıştır.

Hakikat-ı Muhammedî düşüncesi levlake vb. hadislere dayandırılmaktadır. Bu anlamı çağrıştıran hadisler, daha çok Aclûnî'nin *Keşfu'l-Hafa* ve en-Nisabûrî'nin *el- Mustedrek*'i gibi hadis kaynaklarında yer almaktadır. Hakikat-ı Muhammedî düşüncesinin temellendirildiği rivayetlerin en önemli kaynakları olmaları bakımından bu iki eseri inceleyip değerlendirmek, konunun açıklıkla ortaya konması açısından önem arz etmektedir. Bu nedenle söz konusu iki eseri ve eserlerin müelliflerini de tanıtmamız gerekmektedir. Ancak öncelikle Hakikat-ı Muhammedî düşüncesinin mahiyetini ortaya koymamız, konunun iyi anlaşılması açısından uygun olacaktır.

1. Hakikat-ı Muhammedî Düşüncesinin Mahiyeti

Hakikat-ı Muhammedî düşüncesine göre Peygamber'in altmış üç senelik zamanla sınırlı cismanî vücudundan ayrı bir varlığı daha mevcuttur. Allah'tan başka hiçbir şey yokken ilk defa Hakikat-ı Muhammedî var olmuş, bütün yaratıklar bu hakikatten ve O'nun için halk edilmiştir. Âlemin var olma sebebi, maddesi ve gayesi bu hakikattir.¹ Tasavvufta sık sık kullanılan ve kutsî hadis olarak nitelenen, '*sen olmasaydın, kâinatı yaratmazdım (levlake...)*'² ifadesiyle bu husus anlatılır. Özetle vücûd-ı mutlak'ın taayyün

¹ Bkz. Selçuk Eraydın, Hakikat-ı Muhammediyye ve İlgili Beyitler, 132-134; Demirci, Nûr-ı Muhammedî, 18 vd.

² İsmail b. Muhammed el-Cerrahi Aclûnî, Keşfu'l-Hafa, II/164; Ahmet Yıldırım, Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları, 114-128; Ahmed Avni Konuk, Fususü'l-Hikem Tercüme ve Şerhi, 1/62, 130, 3/159.

ettiği ilk mertebeye (taayyün-i evvel)³ ‘Hakikat-ı Muhammedî’ adı verilir. Vücûd-ı mutlak açısından bakıldığında bu mertebe var oluşun başlangıcıdır. Mevcûdat açısından bakıldığında ise gerçek ‘yaratma’ fiili, vücûd-ı mutlakın, Hakikat-ı Muhammedî mertebesine tenezzülünden sonra olmuş ve her şey ondan yaratılmıştır.⁴

Suflilere göre Allah, kendisiyle birlikte hiçbir şey yok iken kendisini, kendi zatının dışındaki varlıklarda görmeyi istedi ve âlemi yarattı. Ancak bu düşünceyi savunan mutasavvıflar, ilk yaratılan varlık hakkında kendi aralarında bir birlik içerisinde değildirlir. Kimisi ilk yaratılanın Peygamber’in nûru, kimisi aklı, kimisi de onun ruhu olduğunu ifade etmiştir.⁵ Ne var ki yaratılan ilk varlığın ne olduğuyla alakalı Kur’an-ı Kerim’de hiçbir açıklama mevcut değildir. Bahsi geçen yaklaşımın izahı yerine Kur’an’da, sadece Muhammed’in (s) de, insanlara doğru yolu gösteren diğer peygamberler gibi bir beşer peygamber olduğu⁶ belirtilmektedir.

İlk ilahî tecelli safhası olması hasebiyle ‘taayyün-ı evvel’, bu safhanın sevgi tarzında tecelli ediyor olması sebebiyle de ‘taayyün-ı hubbî’ adı verilen Nûr-ı Muhammedî, zuhur ettikten sonra her şey ondan ve onun için yaratılmıştır. Rasulullah’ın ruhu ve nûru bütün insanlardan, peygamberlerden, hatta meleklerden önce var olduğundan Peygamber (s) insanlığın manevi babasıdır. Âdem insanların maddeten babası (Ebu'l-beşer); Peygamber ise ruhların babasıdır (Ebu'l-ervah).⁷ Buna göre ‘Allah ilk defa benim nûrumu yarattı’; ‘Âdem toprakla su arasında iken ben peygamber idim’⁸ anlamındaki hadislerle bu hususa işaret edilmiştir. Âdem’de tecelli edip daha sonra öbür peygamberlere intikal eden, Muhammed (s) beden olarak dünyaya gelince O’na intikal edip onda karar kılan nûr, ölümünden sonra da devam etmekte ve kâinat da varlığını bu sayede sürdürülebilmektedir. Bu nûr ölümsüz ve ebedi

³ Seyyid Şerif Cürcani, Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü, 88.

⁴ Bu şu anlama gelmektedir: Allah’ın belirlediği ilk varlığa ‘Hakikat-ı Muhammedî’ adı verilir. Allah açısından bakıldığında bu mertebe, var oluşun başlangıcıdır. Varlık açısından bakıldığında ise gerçek ‘yaratma’ fiili, Allah’ın bizzat kendisinin, Hakikat-ı Muhammedî mertebesine transferinden sonra olmuş ve böylece her şey O’ndan yaratılmıştır. krş. Mehmet Demirci, Hazret, 17/146-147; Kadir Özköse, Aziz Mahmud Hüdayî’de Nûr-ı Muhammedî Telâkkisi, 1/234.

⁵ Bkz. Hatice Kerpetin Arpağuş, Osmanlı Halkının Geleneksel İslam Anlayışı ve Kaynakları, 180; Rifat Okudan, Hakikati Muhammediyye: Felsefî Temelleri Ve Dînî Asıllarının Değerlendirilmesi, 152; ag. mlf., Hz. Peygamber’den İlk Yaratılan Şey Hakkında Rivayet Edilen Hadisler Işığında Hakikat-i Muhammediye, 166-169; krş. İsa Yüceer, Kalam Hikmet İlişkisi, 35.

⁶ Arif Çıfci, Tasavvufun Peygamber Anlayışının Tenkidi, 73-77.

⁷ İsmail Fenni Ertuğrul, Vahdet-i Vücut ve İbn Arabî, 20-30; Konuk, age., 1/13, 31.

⁸ Tirmizi, Menakib, 1; Ahmed b. Hanbel, Müsned, 4/66, 5/379; Aclûnî, age., 1/265-266.

olduğundan⁹ mutasavvıflar Peygamber için ‘öldü’ ifadesini kullanmaktan kaçınmışlardır.

‘Sen olmasaydın kâinatı yaratmazdım; Ben gizli bir hazine idim, bilinmek istedim, bunun için âlemi yarattım’ gibi tasavvuf edebiyatının temelini oluşturan ve üstelik kutsal hadis olarak aktarılan uydurma cümleler¹⁰ Hakikat-ı Muhammedî’nin özlü ifadeleridir.¹¹ Hakikat-ı Muhammedî fikri, yaratılışı, sevgi ve aşk unsuruna bağladığı için tasavvuf edebiyatının gelişmesine önemli katkılar sağlamış ve birçok şaire ilham kaynağı olmuştur.¹² Nitekim Hakikat-ı Muhammedî anlayışına göre Muhammed (s) bir beşer olarak insan-ı kâmilin en güzel örneğidir. Bu anlayış içerisinde bir beşerin alabildiğine yüceltilmesi, esasen insana verilen değer bir tezahürü sayılmış ve dolayısıyla kemale doğru yol almak isteyenler için Hakikat-ı Muhammedî, ulaşılmaz arzu edilen bir ideal olarak gösterilmiştir.

Hallâc’ta, bütün varlıkların kendisinden feyezân ettiği ilk yaratılan en parlak nûr olarak ifade edilen Nûr-ı Muhammedî, İbni Arabî’de evrenin idaresinde tasarruf yetkisi bulunan İnsan-ı Kâmil ve velilerde tezahür eden Hakikat-ı Muhammedî şeklini almıştır.¹³

Bu manada Muhyiddin b. Arabî’ye göre Hakikat-ı Muhammedî, nûr olması bakımından âlemi yaratma ilkesi ve onun aslıdır ve varlık şeklinde zahir olan ilahî tecellinin de ilk mertebesidir.¹⁴ O, Hakikat-ı Muhammedî’yi vücud-ı mutlak’ın yaratılış sahasındaki ilk ve en mükemmel mazharı olarak görür. İbni Arabî’ye göre O’nun her isminin bir mazharı vardır. En kapsamlı isim olan ve bundan dolayı ‘ism-i a’zam’ denilen Allah isminin mazharı Hakikat-ı Muhammedî’dir. Ona aynı zamanda insan-ı kâmil de denir. Çünkü insan-ı kâmil, varlığın bütün hakikatlerini kendinde toplar.

Bilgi ve ilham bakımından ele alınınca Hakikat-ı Muhammedî, bütün peygamberlerin ve velilerin ledünnî ve batınî bilgilerini aldıkları kaynaktır.

⁹ Bu manada kimi tasavvufçular bu ‘nûr’u, ‘Çöle İnen Nur’ (bu isimde bir kitabı için bkz. Necip Fazıl Kısakürek, Çöle İnen Nur, Hâcegân Yay., İstanbul 2007) adıyla çöle indirmiş, kimsi de sonsuza çevirerek ‘Sonsuz Nur’ (bu isimde bir kitabı için bkz. M. Fethullah Gülen, Sonsuz Nur, Nil Yay., İzmir 2004) nitelemesiyle müstakil çalışmalara konu etmiştir.

¹⁰ Necmeddin el-Gazzî, İtkan ma yahsun mine’l-ahbari’d-daire ale’l-alus, 1/427-428; Muhittin Uysal, Tasavvuf Kültüründe Hadis, 268-271, 280-281; Arpağuş, age., 179; krş. Said Nursi, Sözlere, 10. Söz; Şualar, 15. Şua; Mesnevi-i Nuriye (Reşhalar); Emirdağ Lahikası (Emirdağ Zabıtası İle Bir Hasb-i Haldir); 19 Mektubat, Mucizat-ı Ahmediye Risalesi.

¹¹ Bkz. Demirci, Nûr-ı Muhammedî, 12-18

¹² Bkz. Eraydın, agm., 132-143; İbrahim Sarmış, Tasavvuf ve İslâm, 235-251.

¹³ Okudan, Hakikati Muhammediyye: Felsefî Temelleri Ve Dinî Asıllarının Değerlendirilmesi, 144.

¹⁴ Mehmet Demirci, Hakikat-ı Muhammediyye, 15/179-180; Okudan, agm., 141.

Aynı zamanda bu hakikat, Hak'tan gelen feyzin halka ulaşmasında aracı da olmaktadır.¹⁵ Abdülkerim el-Cili ise, Allah'ın en mükemmel şekilde yarattığı Muhammed'i cemel ve celal sıfatlarına mazhar kıldığını, cennetle cehennemın onun iki veçhesi olduğunu söyler.¹⁶

Konunun tam burasında artık kaynağına yani Hakikat-ı Muhammedî nazariyesinin temellerine inebiliriz. Bunun, Kur'an kültüründe refere edilen bir kaynağı bulunmadığına ve temellendirmede kullanılan hadisler uydurma olduğuna göre kültürlerin buluşup kaynaşma dönemlerindeki ipuçlarını yakalamak gerekecektir. Çünkü bu felsefenin farklı kültürlerde, kökleri daha eskilere giden değişik versiyonlarının bulunduğu malumdur.

2. Hakikat-ı Muhammedî Nazariyesinin Kaynağı

Bütün İslam âlemi eski medeniyetlere ait dinî ve fikrî cereyanların bir şekilde etkisi altında kalmış olmakla beraber tasavvufta, genellikle Yunan felsefesinin ve özellikle de Neo-Platonizmin etkisi diğer unsurlardan daha fazla olmuştur. Özellikle İslam coğrafyasının fetihlerle genişlemesi ve farklı din ve kültürlerdeki toplulukların Müslüman olmalarıyla birlikte ilmî ve fikrî sahada bu kültürler karşısında yeni bir metod ve anlayış gelişmeye başlamıştır. Zira bu sırada, Süryânilerin, Nasturîler ile Yakubîlerden öğrendiği ve önce kendi dillerine, daha sonra Arapçaya çevirdikleri felsefi düşünceler oldukça etkili olmuştur. Özellikle mutasavvıflar bu dönemde İskenderiye Ekolü adını verdikleri Plotinus Felsefesi'nde, ruhî zevk ve vecdleri ile batınî mükâşefelerini tatmin edecek bir kaynak bulmuşlardır. Yeni-Eflatuncu denilen bu mezhebe göre *bütün varlıklar Allah'ın feyzinin eseridir* ve O'nun ilk feyzi akl-ı evveldir. Bütün varlıklar var oluşlarını ondan alırlar. Diğer feyzler bu ilk akıldan sadır olur. İşte Hakikat-ı Muhammedî nazariyesi de, Helenistik Felsefedeki '*varlıkların ilk varlıktan feyz yoluyla sudur ettikleri*' şeklindeki '*sudur nazariyesi*'ne¹⁷ oldukça benzemektedir. Felsefenin İslam dünyasında yaygınlaşıp düşünce olarak etkilemeye başlamasıyla filozofların *akl-ı evvel*, *akl-ı külli* diye ifade ettikleri kavramlar, mutasavvıflar tarafından *Nûr-ı Muhammedî*, *Hakikat-ı Muhammedî* gibi ifadelerle dile getirilmiştir. Hallâc'ın sistematik bir biçimde ortaya attığı bu nazariye, Gnostik fikirlerin tasavvufa girişinin ilk örneklerinden sayılmaktadır (III/IX. Yüzyılın sonları). Bu nazariye daha sonraları İbni Arabî tarafından vahdet-i vücud düşüncesi içinde temel görüşlerden biri haline getirilmiştir (VII/XIII. Yüzyıl). Buna göre Hakikat-ı Muhammedî nazariyesinin esas menşeinin, Yeni Eflatunculuk'taki *logos* veya İskenderiyeli Aziz Clemens'in (ö.215) peygamberlik konusundaki görüşlerine dayandığı ve önce Şii muhitine oradan da tasavvufa geçtiği ifade

¹⁵ Konuk, age., 1/13-15, 29, 43, 66, 83, 94-96, 99, 103,107, 129, 177-178, 211, 221-224, 2/183, 234, 326-327, 3/132, 258, 4/5, 318-325, 353, 360-362.

¹⁶ Abdülkerim b. İbrâhim Abdülkerim el-Cili, İnsan-ı Kâmil, 255-274.

¹⁷ Bkz. Yüceer, age., 94-95; Harun Anay, Celâlüddin ed-Devvânî, 9/258; Bakhtyar Husain Siddiqî, Celâleddin Devvânî, 179.

edilebilir.¹⁸ Ancak hadis âlimleri ve Hanbelîler, Peygamber'in (s) bu şekilde anlaşılmasının onu ilahlaştırmak anlamına geleceğini söyleyerek bu inancı küfür ve şirk saymışlar, daha önceki ümmetlerin de peygamberleri konusundaki böylesi aşırılıkları sebebiyle sapıklığa düştüklerini ifade etmişlerdir.¹⁹

Gerçekten de İbni Arabî tarafından ortaya konulduğu şekliyle, *Kâmil İnsan (el-İnsânü'l-Kâmil)* nazariyesi, Şia'nın *İmam* prensibine oldukça benzemektedir. Esasen bu nazariyeler de kaynak bakımından, Şîlik ve tasavvufta var olan şekliyle, Hakikat-ı Muhammedî düşüncesine dayanmaktadır. Nitekim biraz farklı da olsa, Nûr-ı Muhammedî ve Velayet Silsilesi nazariyeleri her iki sistemde de bulunmaktadır. Şia, bir peygamberden diğerine ve sonunda da Peygamber'den imamlara geçen *ilk nûrun* varlığına inanır. Onlara göre, İlâhî bilgiyi elde etmek isteyen insanın, Peygamber'den sonra, İmam vasıtasıyla bu nûra bağlanması lazımdır. Tasavvufta ise insanın, Peygamber'e kadar ulaşan velayet silsilesi ile bir kâmil insana akan berekete bağlı olması gerekmektedir.²⁰

Şimdi Hakikat-ı Muhammedî kavramının kaynağını belirttikten sonra geçirdiği tarihî serüveni de aktarmamız uygun olacaktır.

3. Hakikat-ı Muhammedî Düşüncesinin Tarihî Serüveni

Kaynakların aktardığına göre Peygamber'in (s) manevi şahsiyetini ifade etmek için bir tasavvuf terimi olarak kullanılan Hakikat-ı Muhammedî diğer adıyla Nûr-ı Muhammedî kavramına sözlerinde ilk yer veren sufi, Zü'n-Nûn-ı Mısri (155–245/772–859) olmuştur. Çünkü '*yaratılanların aslı Muhammed'in nûrudur*' sözü ona aittir.²¹ Her ne kadar Zü'n-Nûn bu kavramı kullanmış olsa da bahsi geçen nazariyenin o dönmlerde henüz netleşmediği, sadece bir anlayış olarak var olduğu görülmektedir. Aynı şekilde Zü'n-Nûn'un öğrencisi Sehl b. Abdullah et-Tüsteri (200–283/815–896) de, Allah'ın ilk defa Muhammed'i kendi nûrundan yarattığını ileri sürmüş, fakat Hakikat-ı Muhammedî kavramından açıkça bahsetmemiştir. O sadece, bunun bir

¹⁸ Bu inancın İslam dünyasına Şiilerden onlara da Yeni Eflatunculuk'tan geçtiğine ve bunda Hıristiyan ve Yunan felsefesinin etkisinin bulunduğu dair açıklamalar için bkz. Arpağuş, age., 179-187; Ignaz Goldziher, Hadis'te Yeni-Eflatuncu ve Gnostik Unsurlar, 405-421; Özköse, agm., 231-238.

¹⁹ Demirci, agm., 15/179-180.

²⁰ Okudan, agm., 158-160; Salih Sabri Yavuz, İslam Düşüncesinde Nübüvvet, 100-107, 117; Fahreddin er-Râzî, el-Metalibü'l-aliyye mine'l-ilmil-ilahi, 8-9/106; tasavvuf ile Şia arasındaki düşünce etkileşimi ve örtüşen yaklaşımları için ayrıca bkz. Kamil Mustafa eş-Şeybi, es-Sılatu beyne't-tasavvuf ve't-teşeyyu', 1/369-376, 406, 409-420, 477-485; Sarmış, age., 127 vd.

²¹ Uysal, age., 274.

yaratma sebebi olduğundan söz etmiştir.²² Zaman içerisinde bu düşüncenin giderek bir nazariyeye dönüştüğü görülmektedir. et-Tüsteri'nin öğrencisi İbni Salim'in kurduğu Sâlimiye ekolünün temel ilkelerinden birinin Nûr-ı Muhammedî olması da bunu desteklemektedir.²³

Bu nazariyeyi kapsamlı bir şekilde ele alıp sûfi çevrelerde yaygınlaştıran kişinin Hallâc-ı Mansur (246–309/860–921) olduğu söylenebilir.²⁴ Ona göre Muhammed'in (s), biri bütün varlıkların var olmasından önce var olan nûru, diğeri 'peygamber insan' olarak dünyaya gelen beşer olmak üzere iki sureti vardır.²⁵

Konu sistematik biçimde, inançlarının merkezini *vahdet-i vücud ve dinlerin birliği* düşüncesi oluşturan²⁶ Muhyiddin b. Arabî (560–638/1150–1240)²⁷ ve Abdülkerim el-Cili (767–832/1366–1428)²⁸ tarafından açıklanmıştır. Bununla beraber mevzu kendini en sistematik biçimde Muhyiddin b. Arabî'de göstermektedir Nitekim Fususu'l-hikem'e şerh yazanlar da bu konu üzerinde önemle durmuşlardır.²⁹

Bu anlayışın önemli temsilcileri arasında, bahsi geçen zevatın yanında, Celaleddin-i Rumî (604–672/1207–1273),³⁰ Kastalanî (851–923/1448–1517),³¹ Ahmed Faruk Serhendî (971–1034/1563–1625),³² Azîz Mahmud Hüdâyî (948–1038/1541–1628)³³ ve Said Nursî'den (1878–1960)³⁴ bahsetmek mümkündür.³⁵

²² Ebu Muhammed Sehl b. Abdullah Sehl et-Tüsteri, Tefsiru't-Tüsteri, 27, 68 (Tüsteri, burada Nûr-ı Muhammed kavramını kullanmaktadır.); H. Musa Bağcı, bu kavramı daha önceleri müfessir Mukatil b. Süleyman'ın (80–150/699–767) kullandığından bahsetmektedir. bkz. Beşer Olarak Hz. Peygamber, 465-466.

²³ Bkz. Mehmet Demirci, Nûr-ı Muhammedî, 1-21.

²⁴ Yaşar Nuri Öztürk, Aşk ve Hak Şehidi Hallac-ı Mansur ve Eseri, 293-302.

²⁵ Okudan, agm., 145; Bünyamin Erul, Uydurma Rivayetlerde Peygamber Tasavvuru, 421-422.

²⁶ Bkz. Mustafa Akman, Musa Carullah Bigiyef'i Okumaya Giriş, 81-143; Burada, Carullah'ın ilhamını İbni Arabî'den alarak savunduğu böylesi düşünceleri ve Mustafa Sabri Efendi'nin bu düşüncelere yönelik eleştirileri değerlendirilmektedir. Ayrıca bkz. Mervan İbrahim el-Kaysi, Mealimu'l-Huda, 72-73.

²⁷ Muhyiddin İbnü'l-Arabî, Tedbirat-ı İlahiyye Tercüme ve Şerhi, 67-98; Nihat Keklik, el-Fütuhâtü'l-Mekkiyye, 438-439; Konuk, age., 4/318-320.

²⁸ el-Cili, age., 255-274.

²⁹ Bkz. Mahmut Erol Kılıç, Muhyiddin İbnü'l-Arabî'de Varlık Ve Mertebeleri, 54-56, 226-236.

³⁰ Mevlana Celaleddin-i Rumî, Mesnevi, 4/322 beyit no: 3800.

³¹ İmam-ı Kastalani, el-Mevahib-i ledünniyye, 17-27; Mehmet Demirci, "Nûr-ı Muhammedî", 242-243.

³² Ahmed Faruk Serhendî, Mektubat-ı İmam-ı Rabbani, 1/33-34 (4. Mektûb).

³³ Aziz Mahmud Hüdâyî, Âlemin Yaratılışı ve Hz. Muhammed'in Zuhuru, 52, 94.

Bu bağlamda İbni Arabî'deki Hakikat-ı Muhammedî ve daha önceki haliyle Hallâc'ın Nûr-ı Muhammedî görüşleri, Mevlana'yla yeni bir veçhe daha kazanmıştır. Zira Mevlana'ya kadar geçen süreçte, Nûr-ı Muhammedî'nin, bütün varlıkların kaynağı ve ezeli bir nûr olduğu ve bu görüşün olgunlaşmasıyla insanın, bütün evrenin özü ve her zaman devam edegelen ilmî ve amelî yüksekliğin kaynağı olduğu ifade edilirken, onunla birlikte artık *insanın, Yüce Zât'ın maşuku olduğu* söylenmeye başlamıştır. Böylece kendisinden önceki *Allah'a âşık olmak* anlamındaki *ilâhî aşkı*, Hakikat-ı Muhammedî nazariyesiyle birleştirilerek *Allah'ın kendisine âşık olduğu zat* manasındaki *mâşuk-ı ilâhî* kavramını geliştiren Mevlana ile Hakikat-ı Muhammedî görüşü de farklı bir evreye girmiş olmaktadır.³⁶ Mevlana Celaleddin-i Rumî, Hakikat-ı Muhammedî'yi anlattıktan sonra Peygamber'in (s) Cebrail karşısındaki büyüklüğünü ifade etmek için: '*Ahmed eğer o ulu kanadı açsaydı Cebrail ebede kadar dehşet içinde kalırdı*' der.³⁷

Son olarak kendisi için zengin bir ilham kaynağı olan Nûr-ı Muhammedî mefhumunu ileri derecede sahiplenip savunan Azîz Mahmud Hüdâyî'den bahsetmek istiyoruz.³⁸ Muhammedî ruh ile nûrun, bütün insanlardan, peygamber ve meleklerden önce var olduğunu beyan eden Hüdâyî'ye göre, rûhânî ve cismânî âlemin mertebeleri, Rasulullah'ın (s) şerefli vücudunun ortaya çıkışına kadar devam etmiştir. Allah, Rasulullah'ın (s) zuhuruyla âlemleri tamamlamış ve böylece âlemlerin yaratılmasındaki gaye de ortaya çıkmıştır. İşte tam da bu sebepten ötürü vücudu, diğer peygamberlerin sonuna bırakılmıştır.³⁹

Azîz Mahmud Hüdâyî, beyitlerinde, Tanrı'nın kendi kudretini kâmil insan aynasından seyrettiğine, ayna hükmündeki kâmil insandan Tanrısal zâtın görüldüğüne ve eşyadan örtü kaldırılınca Tanrısal birliğin ortaya çıktığına telmihte bulunmaktadır. O insan-ı kâmilî varlığın sırrı kabul ettikten sonra bizleri

³⁴ Bkz. Said Nursi, Sözlür, 10. Söz; Şualar, 15. Şua; Mesnevi-i Nuriye (Reşhalar); Emirdağ Lahikası (Emirdağ Zabıtası İle Bir Hasb-i Haldir); 19. Mektubat, Mucizat-ı Ahmediye Risalesi.

³⁵ Bkz. Demirci, Nûr-ı Muhammedî, 1-21; Mehmet Emin Özafşar, Hadis ve Kültür yazıları, 147-148; Ahmet Yıldırım, İlk Yaratılan Varlık Bağlamında Hadislerde Yaratılış Problemi, 202-203.

³⁶ Mevlana Celaleddin Rumî, Dîvân-ı Kebîr, 2/284, 303, (beyit no: 2309, 2488); ag. mlf., Dîvân-ı Kebîr, 600 (beyit no: 7974); Okudan, agm., 146-147, Hayrani Altıntaş, Tasavvuf Tarihi, 99, 112; Safi Arpağuş, Mevlana ve İslam, 333-340.

³⁷ Rumî, Mesnevi, 4/322 beyit no: 3800.

³⁸ Azîz Mahmud Hüdâyî'nin, Nûr-ı Muhammedî düşüncesini, benimsediği vahdet-i vücûd neşvesinin girift konuları bağlamında aydınlatmasına dair bir çalışma için bkz. Özköse, agm., 1/231-238; ayrıca bkz. İsa Yüceer, Azîz Mahmud Hüdâyî'nin Metafizik Dünyası, 150-152.

³⁹ Hüdâyî, age., 7-8 (editör), 51-53, 92-95; ayrıca bkz. Michel Chodkiewicz, Sahilsiz bir umman: Muhyiddin İbn Arabî, 67, 126.

insanı incitmemeye davet etmekte ve kâmil kişiye ait bir kalbin Kâbe'den eşref olduğunu söylemektedir.⁴⁰

Burada artık, adı zikredilenlerin yanında daha başka birçok zevatın da benimsediği bu Hakikat-ı Muhammedî düşüncesini temellendirmede kullanılan ve hadis formunda rivayet edilen ifadelerle değinmenin gerektiği anlaşılmaktadır.

4. Hakikat-ı Muhammedî Nazariyesinin Dayanağı Olan Hadisler

Bilindiği gibi Hakikat-ı Muhammedî nazariyesinin doğruluğu, Peygamber'e isnad edilen bir kısım hadislere dayandırılmaktadır. Bu durumda, bahsi geçen hadislerin rivayet ilimleri açısından değerlendirmesini yapmak gerekmektedir. Bu düşüncüyü öngören mevzu sözler ve bazı zayıf hadisler dışında, sahih rivayetlerin hiçbirinde Allah'ın kendi nûrundan Peygamber'in (s) nûrunu, o nûrdan da peyderpey diğer varlıkları yarattığı şeklinde bir düşüncüyü ortaya koyan herhangi bir ifadeye rastlamak mümkün değildir. İlim adamlarından bazıları, bu anlamı çağrıştıran mevzu sözlerin ise, yabancı kaynaklı felsefî görüşler olan Neo-Platonizm ve Gnostisizm nazariyelerinin bir takım mutasavvıflar tarafından hadis haline getirilmiş şekilleri olduğunu belirtmişlerdir. Buna göre *Allah ilk defa benim nûrumu yarattı; Adem toprakla su arasında iken ben peygamber idim*⁴¹ gibi 'hadisler'in bu çaba çerçevesinde imal edilmiş ifadeler olduğu düşünülmektedir.⁴²

Nitekim İbni Arabî, âlemin yaratılışının; dış hakikatlerde tecelli etmek için, Allah'ın zatına olan sevgisi sebebiyle gerçekleştiğini söylemiş ve bunu temellendirmek adına *ben gizli bir hazine idim, bilinmeyi istedim; bilinmek için mahlûkatı yarattım* şeklinde söylenen ve mutasavvıflar arasında yaygın olan sözü refere etmiştir. Peygamber'e (s) aidiyetine dair, *keşfen sahih* dediği bu hadise göre, yaratılışın sırrı, Allah'ın zatına olan bilinme ve tezahür etme aşkına bağlanmaktadır.⁴³ Ancak bu sözün hadis usulü teknikleri bağlamında hiçbir aslının olmadığı⁴⁴ ve hadisleri keşif yoluyla doğrulamanın mümkün olamayacağı⁴⁵ bilinmektedir.⁴⁶

⁴⁰ Özköse, agm., 231-238.

⁴¹ Tirmizi, Menakib, 1; Aclûnî, age., 1/265, 2/128-132.

⁴² Bağcı, age., 476-487.

⁴³ Okudan, agm., 142-143; Konuk, age., 1/43, 61, 2/56, 75, 3/50, 85, 316, 4/116, 135, 164-166, 257-258.

⁴⁴ Bkz. Aclûnî, age., 2/132; Ali el-Kari, Zayıf Hadisleri Öğrenme Metodu, 92; Muhammed el-Beşir Zafir el-Ezheri, Tahziru'l-Müslimin mine'l-Ahadisi'l-Mevdua, 159.

⁴⁵ Ahmet İshak Demir, Müttekaddimin Devri Kelamcılarına Göre Bilgi Kaynağı Olarak Keşf ve İlham, 40, 46-47-50, 54-55, 57; Musa Koçar, Eleştirel Açından Said Nursi'nin Kelami Görüşleri, 65-66; Ahmet Yıldırım, Tasavvuf Ehlinin Hadis Rivayeti ve Rivayet Usulleri Açısından Tasavvuf Hadis Münasebeti, 113-117.

⁴⁶ Bkz. Uysal, age., 268-271, 280-281; Arpağuş, Osmanlı Halkının Geleneksel İslam Anlayışı, 179; Tevfik Yücedoğru, Geçmişten Günümüze

Peygamberimiz, zaman zaman kendisi hakkında aşırı gidilmemesi konusunda sahabeyi uyarmış, kendisinin de tıpkı onlar gibi bir beşer olduğunu vurgulamıştır. Bu konuda hadis kitaplarında çok sayıda hadis bulunmaktadır. Bunlardan bazıları şöyledir:

*Hıristiyanların Meryem oğlu İsa'yı aşırı surette methettikleri gibi, sakın sizler de beni methederken aşırı gitmeyiniz. Şüphesiz ki, ben sadece bir kulum. Onun için bana sadece Allah'ın kulu ve resûlü deyiniz.*⁴⁷

*Sahabenin biri Peygamberimize 'ya seyyidî / ey efendim, diye seslenmişti. Buna cevaben Peygamberimiz şöyle buyurmuştur: Ey insanlar! Allah'tan korkun. Sakın şeytan sizi aldatmasın. Ben Abdullah'ın oğlu Muhammed'im. Allah'ın kulu ve Resûlüyüm. Allah'a yemin ederim ki beni, Allah'ın bana verdiği makamın üstüne çıkarmanızı istemiyorum.*⁴⁸

*Şüphesiz ben de sizin gibi bir insanım. Zaman olur ki bana sizden iki hasım gelir de, biriniz haksızken diğerinden daha düzgün konuşmuş olabilir; ben de o düzgün sözleri doğru sanarak onun lehine hükmedebilirim. Binaenaleyh kimin lehine bir müslümanın hakkı ile hükmettimse, bilsin ki bu hak ateşten bir parçadır; ister onu alsın, ister bıraksın.*⁴⁹

*Allahım! Ben senden ahid alıyorum. Elbette sen bu ahdi bozmazsın. Ben ancak bir beşerim. Dolayısıyla hangi mü'mine eziyet eder, kötü söz söyler, lanet eder veya döversem bunu onun için bir kefaretilerim!*⁵⁰

*Ben de sizin gibi beşerim. Siz unuttuğunuz gibi, ben de unuturum. Bir şey unuttuğum zaman bana hatırlatınız.*⁵¹

Bu hadislerden de anlaşılacağı üzere Peygamberimiz kendinin bir beşer olduğunu unutmamaları ve kendisi hakkında aşırıya kaçmamaları yönünde sahabeye uyarılarda bulunmuştur. Çünkü O, bazı konularda olduğu gibi Peygamberlik konusunda da müslümanların ehl-i kitab'ı taklit etmelerinden endişe ediyordu.⁵²

İlim ve Din Açısından Yaratılış, 130; M. Sait Şimşek, Yaratılış Olayı, 24-25, 69-71, 99; Toshihiko İzutsu, İslam'da Varlık Düşüncesi, 80-81.

⁴⁷ Buhari, Enbiya, 48; Mevlânâ Şibli Numânî, Son Peygamber Hz. Muhammed, 610-611; Yaşar Düzenli, Üslub ve Semantik Açısından Kur'an ve Şefa'at, 152-153.

⁴⁸ Ahmed b. Hanbel, Müsned 3/153, 241, 4/25, 40. Benzer bir hadis için bkz. Ebu Davud, Edeb, 9.

⁴⁹ Buhari, Hiyel, 10, Mezalim, 16, Ahkâm, 20, 29, 31.

⁵⁰ Müslim, Birr ve's-Sıla ve'l-Adab, 25 (88-97).

⁵¹ Buhari, Salat, 31; Müslim, Mesacid, 19 (93).

⁵² Nitekim Hıristiyanlık kültüründe görülen yüceltme çabası çerçevesinde uydurulan İsa olmasaydı kâinat yaratılmazdı. Göklerde ve yeryüzünde görünen ve görünmeyen şeyler, tahtlar, egemenlikler, yönetimler ve

Nitekim rivayete göre O (s) şöyle buyurmuştur:

*Sizden öncekilerin izlerini, kuşkusuz karış karış takip edeceksiniz. Onlar bir kertenkele deliğine girseler, siz de arkalarından gideceksiniz. Dedik ki; Onlar Yahudiler ve Hıristiyanlar mı? Başka kim olabilir ki! dedi.*⁵³

Ancak Peygamberimizi yüceltmek adına yapılp edilenler, maalesef Peygamberimizin bu konudaki endişelerini haklı çıkarmıştır. Çünkü O'nun (s), her zaman ve durumda insan olmasına ve Allah'ın sadece bir kulu olarak yalnız O'na kulluk ettiği açık olmasına rağmen, kimi çevreler O'nun hakkında aşırıya gitmiş ve kulluğa yakışmayan kimi nitelemelerde bulunmuşlardır.

Sözgelimi yüce Allah, O'nun için; '*şüphesiz sen de öleceksin, onlar da ölecekler*'⁵⁴ dediği halde kimileri, O'nu başka insanlardan ayırarak bedeni ve ruhu ile yaşadığı, insanlar arasında dolaştığı, rüyalarına girdiği veya toplantılarına katılarak kendileriyle konuştuğu, kendisi ile görüşüp hadis rivayetlerinin sahih olup olmadığını kendisinden sorup öğrendikleri, kabrinde diri olup kendisine yapılan seslenmeleri ve duaları işittiği⁵⁵ gibi garip ve nevezur iddialarda bulunmuşlardır.

O kadar ki, bazı sūfiler daha da ileri giderek, yukarıda tanımı verilen Hakikat-ı Muhammedî inancının gerçek bir yansıması olarak: *Muhammed'dir cemal-i Hakk'a mir'at* (ayna), *Muhammed'den göründü kendi bizzat*⁵⁶ diyerek Allah Teâlâ'nın Muhammed'in (s) bedeninden bizlere görüldüğü hezeyanında bulunmuşlardır. Bu söylemin bir diğer versiyonu ise şöyle dile getirilmiştir:

Ahmed'de gizlenen, 'Hû'dur. Sufiler bunu ifade etmek için perde-i mîm deyişine sıklıkla başvurur ve Ahmed'deki mim perdesini kaldır da bir bak, ardında kim duruyor!'⁵⁷ derler.

İlk bakışta Peygamberimizin Allah'la bir tutulduğu izlenimini veren bu ifadelere daha dikkatli bakıldığında, durumun zannedilenden daha vahim

hükümleridir... Her şey onun aracılığıyla ve onun için yaratılmıştır. [Bkz. Katolik Kilisesi Din ve Ahlâk İlkeleri, 85 (par. 291), 95 (par. 331)] felsefesi 'sen olmasaydın kâinatı yaratmazdım' ifadesi üzerinden Hakikat-ı Muhammedî nazariyesi şeklinde aynen tasavvuf kültürüne aktarılmıştır.

⁵³ Buhari, İ'tisam bi's-Sünne, 14.

⁵⁴ Zümer 39/30; ayrıca bkz. Enbiya 21/34-35.

⁵⁵ Böylesi iddiaların kaynakları ve bu kaynaklarda ifade edilen düşüncelere dair değerlendirmeler için bkz. İbrahim Sarmış, Hz. Muhammed'i Doğru Anlamak, 1/95; el-Kaysi, age., 65-98; H. Musa Bağcı, Hz. Peygamberi Beşer Üstü Gösteren Bazı Görüşlere Eleştirel Bir Yaklaşım, 299-317; ag. mlf., Beşer Olarak Hz. Peygamber, 245 vd.; ayrıca bkz. A.Kadir Evgin, Hz. Peygamberi Yanlış Anlama Sebepleri, 111-116.

⁵⁶ Cihat Arınç, Hakk'ın En Parlak Aynası: Ahmed-i Muhammed, 76-77.

⁵⁷ Arınç, agm., 77; Konuk, age., 4/318; Özköse, agm., 235.

olduğu görülmektedir. Zira Ahad (أحد) ile Ahmed (أحمد) kelimeleri arasında farklı olarak bir mîm (م) harfi vardır. Yani Arapçadaki ‘Ahmed’ kelimesinin yazılışındaki mim harfi kaldırılırsa, geriye ‘Ahad’ kalır. Bu şu demektir: Mahiyet itibarıyla ‘Ahmed (Peygamberimiz)’ haşa ‘Ahad’ (Allah)’tan bir adım öndedir!⁵⁸

Bu felsefeye sahip birçok suffi metin gibi risale-i nur külliyatında da kabul⁵⁹ gören ‘*Ahad Ahmed’dir*’, ‘*Ahad Allah’tır*’ sözünün tabii sonucu, ‘*Allah Ahmed’dir* yani Muhammed’tir’ olmaktadır. Nitekim bu düşünceyi işaret etmek üzere: “*Ahad Ahmed’dir, kim mim eder fark, Bütün âlem o mîm içre olur fark.*” şeklinde bir şiir terennüm ederler.⁶⁰

Bunun Hıristiyanların, *Allah, Meryem oğlu Mesih*’tir tezleriyle aynı anlama geldiği açıktır. Bu felsefeye göre, Ahad ile Ahmed arasında farklı olarak sadece Ahmed kelimesindeki mim harfi vardır. Bu fark ise sadece yazılıştadır ve Ahmed’in lehinedir. Çünkü onlara göre bütün âlem, o mîmin içindedir! Bu safsatanın İslam tasavvurundaki Allah ve peygamber inancı ile hiç örtüşmediği izahıtan varestedir. Zira Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır:

*Muhammed, başka değil, sadece bir elçidir; ondan önce de nice elçiler gelmiştir.*⁶¹

*Fesubhanallah! Ben beşer peygamberden başka bir şey miyim?*⁶²

*De ki Allah’ın dilemesi dışında ben kendime bile bir fayda ve zarar verecek durumda değilim.*⁶³

*De ki: ‘Ben başka değil, tıpkı sizin gibi bir insanım. Bana; Tanrınızın bir tek tanrı olduğu bildiriliyor. Artık ona karşı dürüst olun ve ondan bağış dileyin.’*⁶⁴

*De ki, ben de tıpkı sizin gibi bir beşerim. Bana, ilahınızın bir tek ilah olduğu bildiriliyor. Artık kim Rabbine kavuşmayı umuyorsa hemen iyi bir iş yapsın ve Rabbine ibadette kimseyi ortak etmesin.*⁶⁵

⁵⁸ Abdulaziz Bayındır, Kur’an Işığında Aracılık ve Şirk, 83; ag. mlf., Kur’an Işığında Doğru Bildiğimiz Yanlışlar, 23-30.

⁵⁹ “Nasıl kâinat insan için yaratılmış ve kâinattan maksud ve müntehab insandır; öyle de, insandan dahi en büyük maksud ve en kıymetdar müntehab ve en parlak âyine-i Ehad ve Samed, elbette Ahmed-i Muhammed’dir.” Said Nursi, Lem’alar: Otuzuncu Lem’anın Altıncı Nüktesi/Beşinci Şua:/Beşinci Şua’nın İkinci Mes’alesi.

⁶⁰ Bkz. Mustafa Akman, Nur-ı Muhammedî veya Hakikat-ı Muhammedîye Teorisi, 39-40.

⁶¹ Al-i İmran 3/144; krş. Maide 5/75.

⁶² İsra 17/93.

⁶³ Araf 7/188.

⁶⁴ Fussilet 41/6.

⁶⁵ Kehf 18/110.

*De ki: 'Benim size ne zarar vermeye gücüm yeter, ne de sizi olgunlaştırmaya. De ki: 'Beni Allah'ın azabından hiç kimse kurtaramaz. Ben ondan başka bir sığınak da bulamam. Benimkisi yalnız Allah'tan olanı, O'nun gönderdiklerini tebliğdir, o kadar.'*⁶⁶

*Biz seni şahit, müjdeci, uyarıcı; Allah'ın izniyle O'na çağırın, etrafını aydınlatan bir kandil olarak gönderdik.*⁶⁷

*Ey Resûl! Rabb'inden sana indirileni tebliğ et. Eğer bunu yapmazsan O'nun elçiliğini yapmamış olursun.*⁶⁸

Kendisine bu tarz bir hitapta bulunulan O Elçiye aynı zamanda şu direktifler de verilmiştir:
*Sana ölüm gelinceye kadar Rabbine ibadet et.*⁶⁹

*De ki, ben de tıpkı sizin gibi bir insanım. Bana, tanrınızın bir tek tanrı olduğu vahyediliyor.*⁷⁰

*De ki: Ben peygamberlerin ilki değilim; benim ve sizin başınıza gelecekleri bilmem; ben ancak bana vahyolunana uyarım; ben sadece apaçık bir uyarıcıyım.*⁷¹

*De ki: Doğrusu ben (kendi başıma) size ne zarar verme ne de fayda sağlama gücüne sahibim. De ki: Gerçekten (bana bir kötülük dilerse) Allah'a karşı beni kimse himaye edemez, O'ndan başka sığınacak kimse de bulamam. Benimkisi yalnız Allah'tan olanı, O'nun gönderdiklerini tebliğdir o kadar.*⁷²

*De ki: Ben size, Allah'ın hazineleri benim yanımdadır, demiyorum. Ben gaybı da bilmem. Size, ben bir meleğim de demiyorum. Ben, sadece bana vahyolunana uyarım. De ki: Kör ile gören hiç bir olur mu? Hiç düşünmez misiniz?*⁷³

*De ki: Ben kendim için bile Allah dilemedikçe hiçbir şeye kadir değilim: Ne fayda sağlayabilirim, ne de gelecek bir zararı uzaklaştırabilirim. Şayet gaybı bilseydim elbette çok mal mülk elde ederdim, bana hiç fenalık da dokunmazdı. Ama ben iman edecek kimseler için sadece bir uyarıcı ve bir müjdeleyiciyim.*⁷⁴

⁶⁶ Cin 72/21-23.

⁶⁷ Ahzab 33/45-46.

⁶⁸ Maide 5/67.

⁶⁹ Hicr: 15/99.

⁷⁰ Kehf 18/110; ayrıca bkz. Al-i İmran 3/144; Araf 7/188; Fussilet 41/6; Cin 72/21-23; Maide 5/67; Hicr: 15/99.

⁷¹ Ahkaf 46/9.

⁷² Cinn 72/21-23.

⁷³ En'am 6/50.

⁷⁴ A'raf 7/188.

Bu ayetlere rağmen bir başka sûfi ise şunları söyleyebilmiştir: Allah, Muhammed'deki her hakikati kendi isim ve sıfatlarının hakikatinden yaratmıştır. Muhammed'in nefsinin de kendi nefsinden yaratmıştır. Bir şeyin nefsi, kendisidir.⁷⁵

5. Hâkim en-Nisaburi ve el-Aclûnî

Bu başlık altında nûr-ı Muhammedî düşüncesine zemin oluşturan levlake hadisine referans değer ifade eden ya da gösterilen iki temel kaynaktan bahsedeceğiz: Hâkim en-Nisaburi'nin el-Müstedrek'i ve el-Aclûnî'nin Keşfu'l-Hafa'sı. Burada bunların müelliflerinin sahip olduğu düşünce yapısı ve eserlerinin mahiyeti ile ilmî değerlerini belirtmeye çalışacağız.

Konuyla ilgili olabilecek diğerleri arasından bu kitapları tercih etmiş olmamız, birincisinin en eski ve ismi itibariyle de çeşitli çevrelerce çokça itimat edilen bir eser olmasındandır. İkincisi ise günümüze daha yakın ve Nûr-ı Muhammedî düşüncesini benimsemiş zevatın muteber görmesi dolayısıyladır.

Dediğimiz gibi bu iki eserden başka da bahsi geçen düşünce ve dayanaklarını aktaran kaynaklar mevcuttur. Lakin biz, bunların kamudaki şöhretlerinin büyüklüğüne rağmen kendileri ve değerlendirme kriterleri hakkında pek fazla malumatın bulunmaması dolayısıyla çalışılması gerektiğini düşündük. Bu amaçla bu müelliflere dair ulaşabildiğimiz bir kısım akademik çalışmalar da dâhil çeşitli kaynaklardan istifade ile kendileri ve düşünce sistemleri hakkında bilgiler aktarmaya çalıştık.

Hakikat-ı Muhammedî düşüncesine dayanak kılınan levlake vb. hadislerin geçtiği bu iki temel kaynak ve müellifleri hakkında yapılan değerlendirmeler, bu müelliflerin bahsi geçen hadisleri tashih etmeye yatkın bir düşünce yapısına sahip olduklarını göstermektedir. Bunu şöylece izah etmek mümkündür.

A. Hâkim en-Nisaburi

Kur'an öğretisine⁷⁶ zıt olarak, 'Sen olmasaydın, kâinatı yaratmazdım' anlamında rivayet edilen uydurma sözlere kaynak⁷⁷ değer ifade eden el-Hâkim en-Nisaburi, 321/933 tarihinde Nisabur'da doğdu. Devrin tanınmış mutasavvıflarından Ca'fer el-Huldi, İbni Nüceyd ve Ebu Osman el-Mağribi'nin sohbetlerinde bulundu. Hâkim en-Nisaburi, 405/1014 tarihinde

⁷⁵ Bu iddianın kaynak ve değerlendirmesi için bkz. Mustafa İslamoğlu, Üç Muhammed, 204-205.

⁷⁶ Bkz. Zariyat 51/56; Mülk 67/2; Hud 11/7; Kehf 18/7; Bakara 2/155; Al-i İmran 3/142; Maide 5/48; Enam 6/165; Mu'minun 23/115; Ankebut 29/2-4; Muhammed 47/31; Talak 65/11; Kıyamet 75/36; İnsan 76/2.

⁷⁷ Bkz. el-Hâkim en-Nisaburi, el-Müstedrek ala's-Sahihayn 2/656-678 no: 4174-4242, 4286.

vefat etti.

El-Hâkim'in en önemli ve kendisiyle tanındığı eseri, el-Müstedrek ale's-Sahihayn'dir. Müellif bu eserinde, Buhari ile Müslim'in veya onlardan birinin el-Camiu's-sahih'lerini tasnif ederken gözettikleri şartlara uyduğu halde kitaplarına almadıkları rivayetleri derlemek istemiş, fakat eserde çok sayıda *zayıf*, hatta *mevzu* rivayet yer almıştır.⁷⁸

Sahih hadislerin 10.000'i geçmeyeceğini, bunların da Sahihayn'da bulunanlardan ibaret olduğunu ileri süren bazı çağdaşlarının görüşlerini reddetmek üzere Hâkim en-Nisaburî'nin Sahihayn tertibinde kaleme aldığı 8803 rivayeti ihtiva eden el-Müstedrek ale's-sahihayn diğer adıyla el-Müstedrek ale's-şeyhayn, aynı zamanda bu tür kitapların en tanınmış örneğidir. Müellif, Buhari veya Müslim'in şartlarına uyduğu halde kitaplarına almadıkları kanaatiyle -herhalde bir inat uğruna- güvenilemeyecek derecede zayıf ve hatta mevzu bazı hadisleri de derlemiştir. Şemsuddin ez-Zehebî (673-748/1275-1348), Muhtasarü'l-müstedrek'te Hâkim'in bu çalışmasını özetlemiş, bu arada kitabın dörtte birini oluşturan zayıf ve mevzu rivayetleri de göstermiştir. Burada Zehebî, el-Müstedrek'teki 100 kadar mevzu rivayeti el-Müstedrek ale'l-müstedrek adını verdiği bir eserde toplamıştır.⁷⁹

Hâkim'in hayatına yer veren bütün eserlerde onun Şiîliği tartışılmıştır. Onun Şiîlikle itham edilmesinin başlıca sebebi, el-Müstedrek'te Ali'nin faziletine dair mevcut rivayetlerdir.

İbni Hacer, onun büyük bir âlim olduğunu söyledikten sonra hayatının son dönemlerinde hafızasının zayıflamaya başladığına dair rivayetler bulunduğunu, ed-Duafa adlı eserinde kendilerinden kesinlikle hadis alınmaması gerektiğini kaydettiği bazı kimselerin rivayetlerine el-Müstedrek'te yer vermesinin de bunu gösterdiğini belirtmektedir. el-Müstedrek'i hayatının son döneminde yazdığı için onu yeniden gözden geçirmeye fırsat bulamaması, hadisleri ve ravileri iyi tanınmasına rağmen tenkit edilmesine sebep olmuştur.

Osman Güner'in ilgili makalesinden alıntı ifadelerle; esasen o, hadislerden çoğunun sahih olduğu şeklindeki görüşünü, ravilerden bir kısmının (illeten) salim olması şeklinde açıklar. İşte onun bu tutumu dolayısıyla, sahih kabul ettiği hadisler arasında pek çok yalan haber de karışmıştır. Belli bir kısmı teşkil eden rivayetler arasında Şeyhan'ın derecesine yükselmeleri şöyle dursun, sıhhat şartlarını taşıyabilen tek bir hadis bile bulabilmek oldukça

⁷⁸ Yaşar Kandemir, Hâkim en-Nisaburî, 15/190-192; İbrahim Hatiboğlu, el-Müstedrek, 32/134-135; krş. M. Fuad Sezgin, Buhari'nin Kaynakları, 209-210.

⁷⁹ Ahmed Naim-Kamil Miras, Tecrid-i Sarih Tercümesi ve Şerhi, 1/258-259; İ. Lütfi Çakan, Hadis Edebiyatı, 100, 107-108; İbni Teymiye, Külliyyat, 1/335 vd.; M. Hayri Kırbaoğlu, İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi, 123, 176, 187, 216, 218, 245, 261, 289, 323-324; ag. mlf., Alternatif Hadis Metodolojisi, 121, 142; Osman Güner, Hâkim en-Nisaburî ve Müstedrek Üzerine, 143-144, 147.

zordur. Buna göre Müstedrek'te, Buhari ve Müslim'in ya da ikisinden birinin şartlarına uyduğu söylenen hadisler oldukça azdır.

İbni Hacer, Hâkim'in Müstedrek'te gösterdiği tesahülün, eseri faydadan yoksun kıldığını ve orada geçen her hadis hakkında tesahülün olabileceği düşünülerek ondan hadis alınırken taklidi bir kenara bırakıp son derece itinalı ve tenkitçi gözle seçmek gerektiğini ifade eder.

O halde eserdeki hadislerden yararlanmak istendiğinde, mutlaka Zehebî'nin Telhis'inde yer alan tenkitler azami ölçüde dikkate alınmalı, müellifin diğer muhaddislerden ayrı olarak tashih ettiği hadisler dikkatle araştırılmalı ve neticede hadislerin sıhhati açıkça ortaya konulduktan sonra istidlal yoluna gidilmelidir. Ya da en azından Hâkim'in hadisleriyle amel edilirken ihtiyatla yaklaşılmalıdır.⁸⁰

Hadis ilmindeki yeri ve kendisine dair hadisçilerin değerlendirmesi bu olan el-Hâkim'in belirtilen (levla...) sözü de mütesahil davranarak rivayet ettiği ve bu çerçevede sahih dediği bir söz olduğu anlaşılmaktadır. Esasen geniş halk kitlelerinde görüldüğü gibi onun da böylesi sözleri, içinde yetiştirdiği tasavvuf kültürü çerçevesinde bir nitelermeye tabi tuttuğu anlaşılmaktadır.⁸¹

B. İsmail b. Muhammad el-Aclûnî

Ebu'l-Fida İsmâil b. Muhammed b. Abdilhadî el-Cerrahî el-Aclûnî, 1087/1676'da Aclûn'da doğdu. 1707 yılında hilafet merkezi olan İstanbul'a geldi. Bir sene sonra, Osmanlı Devleti tarafından Şam Emevî Camii müderrisliğine tayin edildi. Vefatına kadar kırk yılı aşkın bir müddetle bu vazifeyi yürüttü, 1162/1749'da Şam'da vefat etti.

Çok sayıda eseri olan Aclûnî'nin, *Keşfu'l-Hafa ve müzilu'l-ilbas amme'stehere mine'l-ehadis ala elsineti'n-nas* isimli kitabı en meşhur olanıdır. Bu, halk arasında hadis diye yaygın olan rivayetlerden hangisinin sahih hadis, hangisinin uydurma rivayet, vecize, atasözü ve hikmetli söz olduğunu belirlemek amacıyla kaleme aldığı bir kitaptır. Ayrıca içine aldığı 3281 rivayetle benzeri çalışmaların en kapsamlısıdır.

⁸⁰ Güner, agm., 150, 154-155; ayrıca bkz. Şiblî Numânî, age., 58.

⁸¹ Ayrıca el-Hâkim'in makbul gördüğü ancak değerlendirmesinde isabet edemediği hadislerle diğer bir örnek de 'Hanımlara yazı yazmayı öğretmeyin, onları yola bakan odalarda oturtmayın!' (el-Hâkim en-Nisaburî, age., 2/430, hadis no: 3494.) şeklindeki hadistir. Zehebî, Telhis'inde bunun uydurma olduğunu belirtmektedir. İbni Cevzî, el-Mevdûat, 2/268-269'da Hâkim'in böyle bir uydurma haberi nakletmiş olmasına şaşırılmaktadır. Cahız'a (ö.255/868) göre bu ifade, H. III. asrın başlarında halk arasında söylenen bir sözdür.' Bkz. Bünyamin Erul, Tatar Âlimlerden Rızaeddin B. Fahreddin (1859-1936) ve Hadisçiliği, 92; Ayrıca bkz. Kadir Gürler, Kadınların Okuyup Yazması Meselesi, 165-172; Özafşar, age., 107.

Eserde Aclûnî'nin, bazı âlimlerin mevzu kabul ettiği rivayetleri savunduğu, bunların zayıf veya hasen li-gayrihî olduğunu ileri sürdüğü, bazen bir rivayeti nakleden herhangi bir kaynağı zikretmekle yetindiği, bir rivayet hakkında âlimlerin görüşlerini kaydetmekle beraber kesin bir kanaat ortaya koymadığı görülmektedir. Hadis olmadığını belirttiği veya tereddüdünü dile getirdiği çeşitli sözlerin manasının sahih olduğunu ifade ettiği gibi bir kısım rivayetlerin de manasının batıl olduğunu söylediğine şahit olunmaktadır.⁸²

Aclûnî bu kitabında, muhtemelen Hıristiyanlara üstünlük sağlama düşüncesi çerçevesinde uydurulmuş olan '*sen olmasaydın âlemleri yaratmazdım*' anlamındaki levlake hadisinin uydurma olduğunu belirtmesine rağmen mitolojisinden⁸³ vazgeçmemek adına bunun anlam olarak sahih olduğu kanaatini ifade etmektedir. Oysaki bir sözün bazı gerçeklere uygun veya anlam bakımından doğru olması ayrı, bunu Rasulullah'ın söyleyip söylemediği ise apayrı bir şeydir. Mesela güneş her sabah doğar veya insan vakti gelince ölür, gibi sözler hem gerçeklere uygun, hem de anlam olarak doğrudur. Ama bunlar Rasulullah'ın sözleri olmadığı için hadis olmazlar⁸⁴ dahası bunları hadis sayanlar Rasulullah'a iftira etmiş olurlar.

Aclûnî'nin Keşfu'l-Hafa adlı eseri üzerine hadis dalında bir tez çalışması yapan Şehmus Ünverdi tezinin sonuç kısmında özet olarak mealen şunları söylemektedir:

Keşfu'l-Hafa halk arasında yaygın olarak kullanılan söz ve hadisleri içermekte ve onların kaynak ve sıhhat derecelerini ortaya koymaktadır. Binaenaleyh bu eser halkın meşhur hadisler hakkında daha sağlıklı bilgiye ulaşması bakımından önemli bir başvuru kaynağıdır.

Aclûnî rivayetlerin çoğu hakkında, bazen zayıf, bazen de uydurma demiştir. Ayrıca rivayetin senedi varsa senetteki ravi hakkında âlimlerin görüşünü aktarmıştır. Bununla birlikte, araştırmamız sonunda, yüz civarında rivayetin,

⁸² Bünvamin Erul, Keşfu'l-Hafa, 25/320-321; Ali Yardım, Aclûnî, 1/327.

⁸³ Bu mitolojiye bağlı olarak şöyle diyor: "Şeyhu'l-Ekber'in -Allah onun nurlu sırlarını kutsasın- el-Futuhatu'l-Mekkiye'sinde özetle şöyle denilmektedir: Bazı hadisler ravileri itibariyle sahih olabilirler. Ancak keşfte bulunan kişi bu hadislerin sahih olmadığına vakıf olabilmektedir. Çünkü bu kişi durumu Rasulullah'a (s) sorarak böylece uydurma olduğunu anlamış olabilir. Bu nedenle rivayetle uğraşanlar, rivayetçe sahih olması dolayısıyla kendisiyle amel etseler bile bu kişi onunla amel etmeyi terk eder. Bazı hadisler de var ki rivayet zincirindeki bir uydurmacı dolayısıyla senedindeki za'fiyetten ötürü kendisiyle amel terk edilir. Ancak böyle bir hadis esasen sahih olabilmektedir. Çünkü keşfte bulunan kişi bunu er-Ruh, Rasulullah'a (s) öğretirken işitmiş olabilir." Aclûnî, age., 1/10. İbni Arabî'nin 'keşf felsefesi' için ayrıca bkz. Uysal, age., 69-78, 188-207; Yıldırım, Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları, 40-49, 289-291. Hadis kabul felsefesi bu olan birinin anlam olarak doğru görmeyeceği bir söz kalmaz sanırım. Bütün hadis usulü birikiminin nihai kriterlerini alt üst eden bu yaklaşım külliyen reddedilmek durumundadır.

⁸⁴ Bkz. Sarmış, Tasavvuf ve İslâm, 234, 240, 342, 259.

başka âlimler tarafından uydurma olarak kabul edilmesine veya senesinde hadis uyduran raviler bulunmasına rağmen Aclûnî'nin bu rivayetler hakkında bir değerlendirme yapmadığı görülmüştür. Aclûnî'nin bu tutumunun temel nedeni, İbni Arabî'den devraldığı keşf⁸⁵ görüşüdür. Zira bu mevhum metotla hadisler bizzat! Peygamber'e arz edilmekte ve bu sözüm ona hadisler hakkında böylece bir hüküm verilmektedir. Muhtemelen Aclûnî de belirtilen hadisler hakkında bu tarz bir değerlendirme yapmış olacaktır.

Onun, özellikle Deylemî'den⁸⁶ naklettiği hadislerde bu durum daha da belirginleşmiştir. Bu nedenle Aclûnî'nin özellikle Deylemî'den naklettiği rivayetler hususunda ihtiyatlı davranılmalıdır.

⁸⁵ Nazari tasavvufun temellerini atan önemli şahıslardan biri durumundaki Zü'n-Nûn el-Mısırî (v.245/859), yaklaşık yüz yıl önceden itibaren aynı yolun temsilcilerince konuya dair terennümler söz konusu ise de, bilgi kaynaklarına keşfi ekleyen ilk kişi olarak bilinir. Zamanla geliştirilen bu keşf felsefesi, bilgi kaynağı olarak belirtilen çevreler marifetiyle te'sis edilmiştir. Te'sis aşamasından itibaren ki artık zahir ulema ve marifet ehli ayırımı ile kavramlara farklı anlamlar yüklemek devri başlamıştır. Nitekim başlangıçta nerdeyse herkesin yaşam biçimi sayılan zühd hayatı, böylece belli bir zümrenin yaşam tarzı olarak görülmeye başlanmış ve yaklaşık H. IV. asırdan itibaren bu zümre, sufiler diye ayrı bir kesim olarak olumsuz değerlendirmelere konu olmuştur. Ne var ki iş burada da kalmamış zamanla keşf denilene rüya da eklenmiştir. Dahası bırakın bilgi kaynağı olarak kabul etmek, rüya, hadis tashih vasıtası olarak görülmeye başlanmış, hatta rüyasında Rasulullah'la görüşüp tartışmalı hadisleri O'na (s) sorarak sahihliğini iddia edenler ve bunlardan -Beyhaki gibi- nakil yapanlar söz konusu olmuştur. Oysa objektif kriterlerle doğrulanamayan ilham, keşf ve rüyanın bilgi kaynağı kabul edilmesi doğru olamaz. Dahası objektif ve doğrulanabilir olması, elde edilen bilgi ve kaynağının ön şartı olmalıdır. Zira böylesi bir bilgi, başkalarına yansımadan -faraza- sahibi için bağlayıcı olabilse de, başkalarının asla ölçü alınamaz ve dahi sunulamaz. O kadar ki bu, başka herhangi bir mezhep veya şahsa nispeti gerekmeden herkesin kendi mantığıyla re'sen reddedeceği bir sabite halinde olmalıdır. Ne ki tasavvufun, ilk kaynaklar dâhil, hemen bütün edebiyatında keşf ve ilhama dayanan bir bilgi türü, sıhhatli olmayan bir dillendirmeye silsile halinde Peygamberimize kadar götürülmektedir. Bu anlamda Hicri II. asırdan itibaren 'keşif'sel bilgi anlayışı yaygın bir şekilde sufiyye arasında mevcuttur. Sözelimi İbrahim b. Edhem (96-162/714-779) bu kanaati taşıyan önemli simalardandır. bkz. Demir, age., 40, 46-47-50, 54-55, 57; Ahmet Yıldırım, Tasavvuf Ehlinin Hadis Rivayeti, 113-117.

⁸⁶ Şîrûye b. Şehredâr Deylemî'nin (445-509/1053-1115) hadis topladığı eseri, Firdevsu'l-ahbar'dır. Metinleri kısa, fakat çoğu zayıf, hatta mevzu olan 10.000 hadisi senetlerini almayarak bir araya getirdiği bu kitap, oğlu Şehredâr tarafından yeniden düzenlenmiştir. Zehebî, Şîrûye'nin hadis ezberleme yeteneğinin orta derecede olduğunu söylemiştir. Şehredâr'a (483-558/1090-1163) babası, doğduğu yıl muhtelif kişilerden icazet almıştır. Şehredâr babasının kitabındaki hadislerin isnatlarını bir araya toplayarak daha kullanışlı hale getirmiş adına Müsnedu Firdevsi'l-ahbar (Firdevsu'l-ahbar bi-mesuri'l-hitab) demiştir. Bkz. Mücteba Uğur, Deylemi, 9/266.

Keşfu'l-Hafa'yla alakalı başka bir husus da onun kaynağıyla ilgilidir. Zira Aclûnî, Keşfu'l-Hafa'nın kaynağının Sehavî'nin (831-902/1427-1496) Makâsıd'ı olduğunu belirtmişse⁸⁷ de, asıl kaynağının Necmuddin Muhammed b. Muhammed ed-Dîmeşkî el-Gazzi'nin (977-1061/1570-1651) *İtkânü ma yehsunu mine'l-ahbari'd-daireti ala'l-elsine*'si olduğu kanısındayız. Çünkü Aclûnî çok az bir kısmı dışında neredeyse İtkân'ın büyük bir kısmını eserine almıştır.

Eserdeki rivayetlerin bir kısmı bilgilendirme amaçlı olmakla beraber büyük bir çoğunluğu terğib ve terhib ile ilgili hadislerdir. Önemli bir nokta da eserdeki rivayetlerin üçte birinin uydurma veya aslı olmayan rivayetlerden oluşmasıdır. Bu da halk arasında yaygın olan rivayetlerin sıhhat derecesinin ne kadar düşük olduğunu göstermektedir. Buna binaen yapılacak çalışmalarda halk arasında yaygın olan rivayetler toplanmalı ve bu rivayetlerden sened ve metin açısından problemliler ayıklanmalıdır. Böylece halk arasında yaygın olarak kullanılan rivayetlerin sıhhat derecesi yükselmiş ve halkın daha sağlıklı bir dini/hadis bilgisine sahip olması mümkün hale gelmiş olacaktır.⁸⁸

Sonuç

Bilindiği gibi peygamberlere karşı tarih boyunca iki farklı olumsuz tutum sergilenmiştir. Biri indirgemeci ve diğeri aşırı yüceltmeci tutum. Birincisi, Yahudilerin, peygamberlerine genellikle değer vermeyip, onlardan saygıyı esirgemiş olmaları; ikincisi ise Hıristiyanların, öncesinin zıddına Peygamber sevgisinde aşırıya kaçıp bir zaman sonra da tanrı edinmiş olmaları şeklinde gelişmiştir. Nitekim Kur'an da onları, peygamberlere karşı gösterilen bu iki aşırı uca nispet etmiştir.⁸⁹

Maalesef İslam dünyasında da zaman zaman değişen oranlarda ve fakat Hıristiyanların, Peygamber sevgisinde aşırıya kaçıp bir zaman sonra da tanrı edinmiş olma⁹⁰ biçiminde gelişen şekli daha yoğun olmak üzere, bu aşırı

⁸⁷ B. Erul da asıl kaynağın es-Sehavî'nin el-Makasıdu'l-hasene'si olduğunu belirtmektedir.

⁸⁸ Şehmus Ünverdi, Hadis İlmi Açısından Aclûnî'nin Keşfu'l-Hafa Adlı Eseri Üzerine Bir İnceleme, 71-73; Burada şu hususa dikkat çekmekte fayda vardır. Tasavvuf ehlinin gösterişçi bir takva ayağıyla oluşturdukları felsefeleri doğrultusunda uydurdukları rüya, keşf ve ilham yoluyla hadis rivayeti ve bunu istismar etme çabaları, zamanla halkı büyük ölçüde etkilemiş ayrıca muhaddislerin dahi önüne geçemedikleri bir suiistimali doğurmuş ve nihayet sözüm ona bir kısım kendilerini referans bilen hadisçiler (ve kelamcılar -bkz. Sa'duddin Taftazani, Şerhu'l-Akaid, 80 - Uludağ'ın önsözü) üretmiştir. Kanımca Aclûnî bu kategoride değerlendirileceklerden biridir.

⁸⁹ Bkz. İslamoğlu, age., 8-13.

⁹⁰ Bkz. Eski ve Yeni Ahit, (İncil), Yuhanna 17/24; Koloselilere 1/14-18; Lütüfî İkinci-John Gilchrist, Evet Kitab-ı Mukaddes Tanrı Sözü'dür, 126, 194, 250, 254; Bruce Milne, Tanrı Öğretisi Hristiyan İnanıcının El Kitabı, 19, 29, 52, 95, 116, 129, 131, 132, 135, 138, 141, 145, 146, 161, 166, 170,

uçları temsil eden peygamber tasavvurları var olagelmıştır.

Peygamberlerin birer insan olmalarını, bazı insanlar bir türlü kabullenmek istememişlerdir. Kökleri Nuh (a) zamanına⁹¹ kadar gerilere giden bu kabullenmemiş, son peygamber Muhammed aleyhisselam'ın da karşısına dikilmiştir.⁹² Onların talebi, bir *melek peygamber* olmuştur. Çünkü cahiliye insanına göre peygamberin hiç değilse mele' grubundan olması gerekirdi. Ancak melek peygamber en onulmaz bir bahaneydi. Aslında peygamberlerin meleklerden olmasını isteyenlerin unuttukları bir gerçek vardı: Kendileri de insandı!⁹³

İşte '*fesubhânallâh! ben beşer peygamberden başka bir şey miyim?*'⁹⁴ diyen peygamberi, melek durumunda görmenin bir diğer adı da onu yüceltmek ve hatta insanüstü bir pozisyonda görmektir. Bu tarz yaklaşımın nerelere varacağıın en uç görünümü Hristiyanların aşırı tutumlarında gözlemlenebilmektedir. Onlar, peygamberleri konusunda öylesine aşırı gitmişlerdir ki sonunda onu tanrı edinmişlerdir. Üzücü olan, Hristiyanların bu fikre şu an ellerinde bulunan İncil'den ulaşılmış olmalarıdır. Çünkü İncil bütün her şeyin İsa için yaratıldığını belirtir:

*Görünmez Tanrı'nın görünümü, bütün yaratılışın ilk doğanı O'dur. Nitekim yerde ve gökte, görünen ve görünmeyen her şey -tahtlar, egemenlikler, yönetimler, hükümler- O'nda yaratıldı. Her şey O'nun aracılığıyla ve O'nun için yaratıldı. Her şeyden önce var olan O'dur ve her şey varlığını O'nda sürdürmektedir.*⁹⁵

*Yerde ya da gökte ilah diye adlandırılanlar varsa da -nitekim pek çok ilah, pek çok rab vardır- bizim için tek bir Tanrı Baba vardır. O her şeyin kaynağıdır, bizler O'nun için yaşıyoruz. Tek bir Rab var, O da İsa Mesih'tir. Her şey O'nun aracılığıyla yaratıldı, biz de O'nun aracılığıyla yaşıyoruz.*⁹⁶

Görüldüğü üzere İncil, yaratılan her şeyin İsa'nın aracılığı ile ve onun için, onun yüzü suyu hürmetine yaratıldığını belirtmektedir. Şu halde bugün böyle bir anlayışa sahip olan Hristiyanlar, acaba kendilerince haklı sebeplere mi

171, 181, 191, 208, 258; John Stott, Tarihsel Gerçeklere Dayanan Mesih İnancı, 21, 27, 29, 50; Muhammed Ebu Zehra, Hristiyanlık Üzerine Konferanslar, 262-263.

⁹¹ İbrâhîm 14/9-10; Hûd 11/27; Mu'minûn 23/24.

⁹² İsrâ 17/94; Furkân 25/7; Enbiyâ 21/2-3; En'âm 6/91; Tegabun 64/6.

⁹³ Bkz. İsrâ 17/95.

⁹⁴ İsrâ 17/93; ayrıca bkz. Âl-i İmrân 3/144; En'âm 6/50; A'râf 7/188; Kehf 18/110; Enbiyâ 21/107; Ahzâb 33/45-46; Fussilet 41/6; Ahkâf 46/9; Cin 72/21-23.

⁹⁵ Kitab-ı Mukaddes, Pavlus'un Koloselilere Mektubu, Bap 1/15-17 (sayfa: 207).

⁹⁶ Kitab-ı Mukaddes, I. Korintoslulara, Bap 8/5-6; Mustafa Akman, Kitab-ı Mukaddes/Kutsal Kitab'a Dair, 46-55.

dayanmaktadır! Çünkü onların mukaddes bildikleri, Allah'tan olduğunu kabul ettikleri kitapları, İsa'yı onlara böyle tanıtmaktadır!

Ne yazık ki Peygamber İsa hakkındaki bu *Hakikat-ı İseviyye* fikri, İslam dünyasında da kendine karşılık bulmuştur.⁹⁷ Sözelimi esasen uydurma (mevzû)⁹⁸ olan ve fakat halk arasında hadis-i kutsî olarak bilinen hem de oldukça yaygın olan⁹⁹ ‘*Sen olmasaydın, kâinatı yaratmazdım* (لولاك لولاك لما خلقت الأفلاك = *levlake levlake lema halektu 'l-eflak*)’ sözü buna örnektir. Çünkü bazı insanlar tarafından, aslı esası olmayan bu rivayetten hareketle ilk yaratılan şeyin *Hakikat-ı Muhammedî* olduğu, her şeyin ondan ve onun adına yaratıldığı iddia edilmiştir. Tıpkı Hıristiyanların İsa (a) için iddia ettikleri gibi!

Esasen ilgili beyanlardan¹⁰⁰ anlaşılacağı gibi Peygamberimiz aleyhisselam sahabeye, kendinin bir beşer olduğunu unutmamaları ve kendisi hakkında aşırıya kaçmamaları yönünde uyarılarda bulunmuştur. Çünkü O, Müslümanların peygamberlik konusunda da ehl-i kitab'ı taklit etmelerinden¹⁰¹ endişe ediyordu. Nitekim yukarıda atf yapılan İncil metni bağlamında âlimiyle cahiliyle çok sayıda insanın, Peygamberimizi yüceltmek adına yaptıkları, maalesef bu konudaki endişeleri haklı çıkarmıştır.

Öyle ki yukarıda tanımlanan Hakikat-ı Muhammedî inancında sınır tanımayan bazı sufiler: *Muhammed'dir cemâl-i Hakk'a mir'ât (ayna), Muhammed'den göründü kendi bizzat* diyerek Allah Teâlâ'nın Muhammed aleyhisselam'ın bedeninden bizlere görüldüğünü söyleyebilmişlerdir. Bununla yetinmeyip işi daha ileri götürenler şöyle demektedirler: *Ahmed'te gizlenen, 'Hû'dur*. Sufiler bunu ifade etmek için *perde-i mîm* deyişine sıklıkla başvurur ve Ahmed'teki mim perdesini kaldır¹⁰² da bir bak, ardında kim duruyor!, derler.¹⁰³

⁹⁷ Bayındır, Kur'an Işığında Aracılık ve Şirk, 79-84.

⁹⁸ M. b. Ali b. Muhammed eş-Şevkani, el-Fevaidü'l-Mecmua fi'l-Ahadisi'l-Mevdua, 326; el-Kari, age., 99.

⁹⁹ Bu konuda İbni Teymiye (661-728/1263-1328) şöyle demektedir: “Bazıları yerlerin, göklerin, ayın, güneşin... kısaca her şeyin Peygamberimiz sallallâhu aleyhi ve sellem için yaratılığını iddia etmektedir. Hâlbuki böyle bir şey ne sahih ne de zayıf, hiçbir şekilde Peygamberimizden rivayet edilmemiştir. Bütün ehl-i ilim bunu böyle kabul etmiştir. Sahabeden de böyle bir söz nakledilmemiştir. Bu, söyleyeni kesinlikle belli olmayan (anonim) bir sözdür.” Mecmûu Fetâvâ, 11/86-96.

¹⁰⁰ Buhârî, Enbiyâ, 48, Hiyel, 10, Mezâlim, 16, Ahkâm, 20, 29, 31, Salât, 31; Ebu Davud, Edeb, 9; Müslim, Birr ve's-Sıla ve'l-Âdâb, 25 (88-97), Mesâcid, 19 (93).

¹⁰¹ Buhari, İ'tisâm bi's-Sünne, 14.

¹⁰² Arapaç'daki ‘Ahmed أحمد’ kelimesinin yazılışındaki ‘mim م’ harfi kaldırılırsa, geriye ‘Ahad أحد’ kalır.

¹⁰³ Bkz. Arınç, agm., 76-77.

Oysa bilinmelidir ki biz, ‘tüm kâinatın yüzü suyu hürmetine yaratıldığı ve kendisinde Allah’ın tecelli ettiği’ne inanılan insanüstü bir peygambere değil; tıpkı bizim gibi bir beşer olan ve bu yüzden bize örnek (usve-i hasene) gösterilen, melek olmayan ve yeri geldiğinde Rabbinden azar işiten,¹⁰⁴ tıpkı bizim gibi işlediği günahları için tevbe-i istiğfar etmesi istenen¹⁰⁵ ama bütün bunların yanında büyük bir ahlak sahibi olan¹⁰⁶ ve risâleti açısından âlemlere rahmet olarak gönderilen beşer peygambere iman etmekle mükellefiz. Elbette o insan olarak hepimizden üstündür. Çünkü O (s), ayrıca bir de peygamberdir. Zaten O’nun bize örnek gösterilmesinin yegâne sebebi de budur.

Buna karşın Hakikat-ı Muhammedî nazariyesinde Hıristiyanlığın İsa’nın ulûhiyeti inancıyla örtüşen bir yaklaşım mevcuttur. Çünkü *Allah, Muhammed’in nefsinin kendi nefsinden yaratmıştır* cümlesinin ifade edeceği anlam bu olsa gerektir.

Öte yandan aktarılan bu tür ifadelerin Allah’ın kulu ve elçisi olan beşer peygamber tasavvuru ile uzaktan yakından ilgisinin olmadığını anlamak için insanın bir parça olsun ‘akletmesi gerekir’,¹⁰⁷ demesi lazımken, bu inanç sahipleri tarafından buna da engel olunarak şöyle denilmektedir: “Bunun böyle olduğunu idrak etmek doğrusu pek güçtür, çünkü bu meydanda akıllar kesmez olur.”¹⁰⁸ Bir tarafta azami derecede akli kullanmaya teşvik eden ve akletmeyenleri sakındıran Allah’ın ayetleri, diğer *tarafıta bu meydanda akıllar kesmez* diyerek akli devre dışı bırakan zihniyet.¹⁰⁹

Oysa Allah’ın bizlere öğrettiği ‘beşer peygamber’ tasavvurunu anlamak için yine O’nun (c) sözlerine başvurmak gerekmektedir.

*Seni başka değil, âlemlere bir rahmet olmak için elçi gönderdik.*¹¹⁰

Bu ayette Allah Teâlâ Peygamberimizin bir beşer/insan olarak yaratılışını değil, risaletini/elçiliğini ön plana çıkarmaktadır. Yani ayette *biz seni âlemlere rahmet olmak için yaratık yerine seni âlemlere rahmet olmak için Resûl/elçi gönderdik* buyrulmaktadır. Görüldüğü gibi bu iki cümle birbirinden tamamen farklı manalar taşımaktadır. Buna göre âlemlere rahmet olan; O’nun yaratılışı değil; peygamberliğidir. Bu da Peygamberimizin

¹⁰⁴ Bkz: Enfal 8/67–68; Tevbe 9/43; Ahzâb 33/37; Tahrîm 66/1; Abese 80/1–16; İlgili ayetler için bkz: Enfal 8/67–68; Tevbe 9/43; Ahzab 33/37; Tahrîm 66/1; Abese 80/1–16.

¹⁰⁵ Bkz: Ğâfir 40/55; Muhammed 47/19; Fetih 48/2; İlgili ayetler için bkz: Ğâfir 40/55; Muhammed 47/19; Fetih 48/2.

¹⁰⁶ Kalem 68/4.

¹⁰⁷ Krş. Yunus 10/100.

¹⁰⁸ Arınc, agm., 77.

¹⁰⁹ Konuya dair değerlendirmeler için bkz. Sarıms, Muhammed’i Doğru Anlamak, 1/95-96.

¹¹⁰ Enbiya 21/107.

şahsından ziyade risaletinin ön planda tutulması gerektiğini ve O'nun her şeyden önce bir kul olması ise, İslam düşüncesinde aşırı yüceltmeci, beşer üstü bir peygamber tasavvuruna yer olmadığını göstermektedir.

KAYNAKÇA

- Aclûnî, İsmail b. Muhammed el-Cerrahi, Keşfu'l-Hafa ve Müzilu'l-İlbas Amm'eştehere min el-Ahadis ala Elsineti'n-Nas, 3. baskı, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1988.
- Akman, Mustafa, Musa Carullah Bigiyef'i Okumaya Giriş, Çıra Yay., İstanbul 2007.
- _____, Kitab-ı Mukaddes/Kutsal Kitab'a Dair, Fecre Doğru Dergisi, yıl: 6, sayı: (Şubat) 64, Ankara 2001.
- _____, Nur-ı Muhammedî veya Hakikat-ı Muhammediye Teorisi, Kur'anî Hayat dergisi, sayı: 16, yıl: 4, İstanbul 2011.
- Altuntaş, Hayrani, Tasavvuf tarihi, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., Ankara 1986.
- Anay, Harun, Celâlüddîn ed-Devvânî, DİA, İstanbul 1994.
- Arınç, Cihat, Hakk'ın En Parlak Aynası: Ahmed-i Muhammed, Anlayış (Aylık Siyaset, Ekonomi, Toplum Dergisi), sayı: Nisan/35, İstanbul 2006.
- Arpağuş, Hatice Kerpetin, Osmanlı Halkının Geleneksel İslam Anlayışı ve Kaynakları, 2. Baskı, Ensar Neşriyat, İstanbul 2006.
- Arpağuş, Safi, Mevlana ve İslam -algı ve anlatım, Vefa Yay., İstanbul 2007.
- Bağcı, H. Musa, Beşer Olarak Hz. Peygamber, Ankara Okulu Yay., Ankara 2010.
- _____, Hz. Peygamberi Beşer Üstü Gösteren Bazı Görüşlere Eleştirel Bir Yaklaşım, D.Ü.İ.F.D., cilt. 1, Diyarbakır 1999.
- Bayındır, Prof. Dr. Abdulaziz, Kur'an Işığında Doğru Bildiğimiz Yanlışlar, Süleymaniye Vakfı Yay., İstanbul 2006.
- _____, Kur'an Işığında Aracılık ve Şirk, Süleymaniye Vakfı Yay., İstanbul 2005.
- Cürcani, Seyyid Şerif (740–816/1340–1413), Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü (kitabı't-Tarifat), ter. Arif Erkan, Bahar Yay., İstanbul 1997.
- el-Cili, Abdülkerim b. İbrâhim Abdülkerim, İnsan-ı Kâmil, nşr. Remzi Gökner, trc. Seyyid Hüseyin Fevzi Paşa, Kitsan Yay., İstanbul 1996.
- Çakan, Doç. Dr. İsmail Lütfi, Hadis Edebiyatı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı (İfav) Yay., 2. baskı, İstanbul 1989.
- Chodkiewicz, Michel, Sahilsiz bir umman: Muhyiddin İbn Arabî, çev. Atilla Ataman, 2. baskı., Gelenek Yay., İstanbul 2003.
- Çifci, Arif, Tasavvufun Peygamber Anlayışının Tenkidi, Haksöz Dergisi, Sayı: Ağustos-173, İstanbul 2005.
- Demir, Ahmet İshak, Mütেকaddimin Devri Kelamcılarına Göre Bilgi Kaynağı Olarak Keşf ve İlham, Mar. Ün. Sos. Bil. Ens., Basılmamış Yüksek L. Tezi, İstanbul 1993.
- Demirci, Mehmet, "Nür-ı Muhammedî", Dokuz E. Ü. İlahiyat F. Dergisi, cilt: 1, İzmir 1983.
- _____, Hakikat-ı Muhammediye Maddesi, DİA, İstanbul 1997.
- _____, Hazret Maddesi, DİA, İstanbul 1998.
- _____, Nür-ı Muhammedî, Kitabevi Yay., İstanbul 2008.
- Düzenli, Yaşar, Üslub ve Semantik Açından Kur'an ve Şefaât, 2. baskı, Pınar Yay., İstanbul, 2008.
- Ebu Zehra (1898–1974), Prof. Dr. Muhammed, Hristiyanlık Üzerine Konferanslar, Trc. Akif Nuri, Fikir Yay., İstanbul 1978.
- Ekinci, Lütfi-Gilchrist, John, Evet Kitabı Mukaddes Tanrı Sözü'dür (Kitap Ehli'nden Sorulara Yanıtlar), Müjde Yay., İstanbul 1993.
- Eraydın, Dr. Selçuk, Hakikat-ı Muhammediye ve İlgili Beyitler, Diyanet Dergisi, cilt: 25, sayı: 4, Ankara 1989.
- Ertuğrul, İsmail Fenni (1855-1946), Vahdet-i Vücut ve İbn Arabî, haz. Mustafa Kara, İnsan Yay., İstanbul 1991.
- Erul, Bünvamin, Keşfu'l-Hafa Maddesi, DİA, Ankara 2002.
- _____, Tatar Âlimlerden Rızaeddin B. Fahreddin (1859–1936) ve Hadisçiliği, A.Ü.İ.F.D., XLVI, sayı: II, Ankara 2005.
- _____, Uydurma Rivayetlerde Peygamber Tasavvuru, İslam'ın Anlaşılmasında Sünnetin Yeri ve Değeri, (Kutlu Doğum Sempozyumu 2001), 2003.
- Eski ve Yeni Ahit, Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul 1997.
- Evgin, A.Kadir, Hz. Peygamberi Yanlış Anlama Sebepleri, F.Ü.İ.F.D., sayı: 5, Elazığ 2000.

- el-Gazzî, Ebû'l-Mekarim Muhammed b. Muhammed Necmeddin, İtkan ma yahsun mine'l-ahbari'd-daire ale'l-alus, zabt ve takdim: Halil b. Muhammed el-Arabî, el-Faruku'l-Hadise li'n-neşr, Kahire 1995.
- Güner, Osman, Hâkim en-Nisâbüri ve Müstedrek Üzerine, O.M.Ü.İ.F.D., sayı: 10, Samsun 1998.
- Gürler, Kadir, Kadınların Okuyup Yazması Meselesi, H.Ü.İ.F.D., yıl: 2, cilt: 5 sayı: 10, Çorum 2006.
- el-Hâkim en-Nisaburî, Muhammed b. Abdullah, el-Müstedrek ala's-Sahihayn (Zehebi'nin telhisi ile beraber), tahkik: M. Abdulkadir Ata, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1990.
- Hatiboğlu, İbrahim, el-Müstedrek Maddesi, DİA, İstanbul 2006.
- Hüdayî, Aziz Mahmud, Âlemin Yaratılışı ve Hz. Muhammed'in Zuhuru (Hulûsâtü'l- Ahbar), Çev. Kerim Kara-Mustafa Özdemir, İnsan Yay., İstanbul 1997.
- Ignaz Goldziher, Hadis'te Yeni-Eflatuncu ve Gnostik Unsurlar, çev. Ömer Özsoy, A.Ü.İ.F.D., cilt: 36, Ankara 1997.
- İbni Cevzî el-Kureşî (510-597/1117-1201), Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali, Kitabu'l-Mevdûat, Tahkik: A. M. Osman, 2. Baskı, Daru'l-Fikr, ysz. 1983.
- İbni Teymiye, Ahmed, Külliyyat, Ter. Kurul, Tevhid Yay., İstanbul 1986.
- _____, Mecmûu Fetâvâ, Cem' ve Tertîb: Abdurrahmân Muhammed b. Kâsım.
- İbnü'l-Arabî, Muhyiddin, Tedbirat-ı İlahiyye Tercüme ve Şerhi, çev. Ahmed Avni Konuk (1868-1938), haz. Mustafa Tahralı, İz Yayıncılık, İstanbul 1992.
- İslamoğlu, Mustafa, Üç Muhammed-iki tasavvur bir gerçek-, 9. baskı, Denge Yay., İstanbul 2003.
- İzutsu, Toshihiko (1914-1993), İslam'da Varlık Düşüncesi, çev. İbrahim Kalın, İnsan Yay., İstanbul 1995.
- Kandemir, Yaşar, Hâkim en-Nisaburî Maddesi, DİA İstanbul 1997.
- el-Kari, Ali (ö.1014/1605), Zayıf Hadisleri Öğrenme Metodu (Aliyyu'l-Kari Mevzuatı), Hazırlayan ve Tercüme eden: Ahmet Serdaroğlu, İlim Yay., İstanbul 1986.
- Kastalani, İmam, el-Mevahib-i ledünniyye, şerh: Mahmud Albülbaki, çev. İhsan Uzungüngör, Semerkant Yay., İstanbul 1972.
- Katolik Kilisesi Din ve Ahlâk İlkeleri, çev. Dominik Pamir, Don Bosco Kooperatörleri Saint Esprit Kilisesi, İstanbul 2000 (Not: Bu kitap, şu anki Papa 16. Benediktus (Joseph Ratzinger) başkanlığında kurulan bir heyet tarafından hazırlanmış ve bir önceki Papa 2. Jean Paul'un imzasıyla yayımlanmıştır.).
- el-Kaysi, Mervan İbrahim, Mealimu'l-Huda ila Fehmi'l-İslam, 3. Baskı, Mektebetu'l-Ğuraba, İstanbul 1992.
- Keklik, Nihat, el-Fütuhâtü'l-Mekkiyye (İbnü'l-Arabî'nin eseri), Kültür Bakanlığı, Ankara 1990.
- Kılıç, Mahmut Erol, Muhyiddin İbnü'l-Arabî'de Varlık Ve Mertebeleri -vücut ve meratibu'l-vücut, (basılmamış doktora tezi, danışman: Mustafa Tahralı), Mar. Ün. Sosyal B. Ens., İstanbul 1995.
- Kırbaçoğlu, Mehmet Hayri, Alternatif Hadis Metodolojisi, 2. baskı, Kitabiyat Yay., Ankara 2004.
- _____, İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi, 2. baskı, Ankara Okulu Yay., Ankara 2000.
- Koçar, Musa, Eleştirel Açından Said Nursi'nin Kelami Görüşleri, Basılmamış Doktora Tezi, Danışman: Metin Yurdağür, Mar. Ü. Sos. Bilimler Ens., İstanbul 1999.
- Konuk, Ahmed Avni (1868-1938), Fususü'l-Hikem Tercüme ve Şerhi (Muhyiddin b. İbnü'l-Arabî), haz. Mustafa Tahralı- Selçuk Eraydın Mar. Ün. İlahiyat Fak. Vakfı (İFAV), İstanbul 1992.
- Milne, Bruce, Tanrı Öğretisi Hristiyan İnancının El Kitabı, Trc. Levent Kınran, Yeni Yaşam Yay., İstanbul 1995.
- Naim, Ahmet (1872-1934)-Miras, Kâmil (1874-1957), Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercemesi ve Şerhi, 7. Baskı, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 1983.
- Numânî (1857-1914), Mevlânâ Şiblî, Son Peygamber Hz. Muhammed Siretü'n-Nebî, Bilge Adam Dergisi Yay., Çev. Yusuf Karaca, Van 2003.
- Okudan, Dr. Rifat, Hakikati Muhammediyye: Felsefî Temelleri Ve Dinî Asıllarının Değerlendirilmesi, S. Dem. Ün. İlahiyat Fak. Dergisi, sayı: 2/11, Isparta 2003.
- _____, Hz. Peygamber'den İlk Yaratılan Şey Hakkında Rivayet Edilen Hadisler Işığında Hakikat-i Muhammediyye, VI. Kutlu Doğum Sempozyumu (Tebliğler), 21 Nisan 2003, Isparta 2006.
- Özağşar, Mehmet Emin, Hadis ve Kültür Yazıları, Kitabiyat Yay., Ankara 2005.
- Özköse, Doç. Dr. Kadir, Aziz Mahmud Hüdayî'de Nûr-ı Muhammedî Telâkkisi, Aziz Mahmud Hüdayi Uluslararası Sempozyumu Bildiriler I, [Üsküdar Sempozyumu III : 20-22 Mayıs

- 2005], Editör: Hasan Kamil Yılmaz, Üsküdar Belediye Başkanlığı Yay., İstanbul 2006] (<http://www.uskudar-bld.gov.tr/portal/doc/sempozyum/sempozyum3/Tebliğ%2012.pdf>).
- Öztürk, Yaşar Nuri, Aşk ve Hak Şehidi Hallac-ı Mansur ve Eseri, 2. baskı, Yeni Boyut Yay., İstanbul 1996.
- er-Râzî, Ebu Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer Fahreddin, el-Metalibü'l-aliyye mine'l-ilmî'l-ilahî, thk. A. Hicazi es-Sakka, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1987.
- Rumî, Mevlana Celaleddin, Dîvân-ı Kebîr, çev. Abdülbaki Gölpınarlı, Remzi Kitabevi, İstanbul 1957.
- _____, Dîvân-ı Kebîr, çev. Abdülbaki Gölpınarlı, İnkılâp ve Aka Kitabevi, İstanbul 1974.
- _____, Mesnevi, trc. Veled Çelebi İzbudak, haz. Abdülbaki Gölpınarlı, Marif Vekaleti Yay., Ankara 1944.
- Sarmış, İbrahim, Hz. Muhammed'i Doğru Anlamak, 3. Baskı, Ekin Yay., İstanbul 2007.
- _____, Tasavvuf ve İslâm, 3. baskı, Ekin Yay., İstanbul 2004.
- Serhendî, Ahmed Faruk, Mektubat-ı İmam-ı Rabbani, çev. Kasım Yayla, Merve Yay., İstanbul 1999.
- Sezgin, M. Fuad, Buhari'nin Kaynakları, Kitâbiyat Yay., Ankara 2000.
- Siddîqî, Bakhtyar Husain, Celâleddin Devvânî (830-908/1427-1502), çev. Emrullah Yüksel, Ata Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi, sayı: 6, Erzurum 1986.
- Stott, John, Tarihsel Gerçeklere Dayanan Mesih İnancı Tablosu Hıristiyanlığın Temelleri, 3. Baskı, Yeni Yaşam Yay., İstanbul 1998.
- eş-Şevkani (1173-1250/1759-1834), Muhammed b. Ali b. Muhammed, el-Fevaidü'l-Mecmua fi'l-Ahadisi'l-Mevdua, Tahkik: Abdurrahman b. Yahya el-Muallimi el-Yemani, Tashih: Abdulvahab Abdullatif, 1. baskı, Matbaatu's-Sünneti'l-Muhammediyye, Kahire 1960.
- eş-Şeybi, Kamil Mustafa (1927-2006), es-Sılatu beyne't-tasavvuf ve't-teşeyyu', 3. baskı, Darü'l-Endelüs, Beyrut 1982.
- Şimşek, Prof. Dr. M. Sait, Yaratılış Olayı, Beyan Yay., İstanbul 1988.
- Taftazani, Sa'duddin (722-797/1322-1395), Kelam İlimi ve İslam Akaidi (Şerhu'l-Akaid), haz. Süleyman Uludağ, Dergah Yay., İstanbul 1980.
- et-Tüsteri, Ebu Muhammed Sehl b. Abdullah Sehl, Tefsiru't-Tüsteri, Talik: Muhammed Basil Uyun es-Sud, Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2002.
- Uğur, Mücteba, Deylemi Maddesi, DİA, İstanbul 1994.
- Uysal, Muhittin, Tasavvuf Kültüründe Hadis, Yediveren Yay., Konya 2001.
- Ünverdi, Şehmus, Hadis İlimi Açısından Aclunî'nin Keşfu'l-Hafa Adlı Eseri Üzerine Bir İnceleme, Basılmamış Y. Lisans Tezi, Ç.Ü. Sos. Bilimler Ens., Adana 2009.
- Yardım, Ali, Aclunî Maddesi, DİA, İstanbul 1988.
- Yavuz, Salih Sabri, İslam Düşüncesinde Nübüvvet, İnsan Yay., İstanbul ty.
- Yıldırım, Ahmet, İlk Yaratılan Varlık Bağlamında Hadislerde Yaratılış Problemi, S.D.Ü.İ.F., (IV. Kutlu Doğum Sempozyumu (Tebliğler) 19-20 Nisan 2001), Isparta 2002.
- _____, Tasavvuf Ehlinin Hadis Rivayeti ve Rivayet Usulleri Açısından Tasavvuf Hadis Münasebeti, İslâmî Araştırmalar, cilt: X, sayı: 1-4, Ankara 1997.
- _____, Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2000.
- Yücedoğru, Tefik, Geçmişten Günümüze İlim ve Din Açısından Yaratılış, Emin Yay., Bursa 2006.
- Yüceer, Doç.Dr. İsa, Kelam Hikmet İlişkisi, Tablet Yay., Konya 2007.
- _____, Aziz Mahmud Hüdayî'nin Metafizik Dünyası, Aziz Mahmud Hüdayî Uluslararası Sempozyumu Bildiriler I, [Üsküdar Sempozyumu III : 20-22 Mayıs 2005], Editör: Hasan Kamil Yılmaz, Üsküdar Belediye Başkanlığı Yay., İstanbul 2006] (<http://www.uskudar-bld.gov.tr/portal/doc/sempozyum/sempozyum3/Tebliğ%206.pdf>).
- Zafir el-Ezheri, Muhammed el-Beşir (v.1325/1907), Tahziru'l-Müslimin mine'l-Ahadisi'l-Mevdua ala Seyyidi'l-Mürselin, Tahkik: Fevvez Ahmed Zumerli, 1. baskı, Darü'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1985.